Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 316

AXBOROTLASHGAN JAMIYATNI IJTIMOIY AKSELERATSIYA BILAN BOG‘LASH KONSEPSIYASI

Azizxon Muxamadkodirovich Rasulov*
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
✉ razizxon@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada axborotlashgan jamiyat va ijtimoiy akseleratsiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning nazariy-konseptual asoslari tahlil qilinadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi va axborot almashinuvining tezlashuvi natijasida jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarning jadallashuvi masalasi yoritiladi. Axborotlashgan jamiyatning shakllanishi insonlarning ijtimoiy munosabatlari, mehnat faoliyati, turmush tarzi, kommunikatsiya shakllari hamda vaqtni idrok etishiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy o‘zgarishlar sur’atining ortishi o‘rtasidagi sababiy hamda funksional aloqalar ochib beriladi. Tadqiqotda axborotlashgan jamiyatni ijtimoiy akseleratsiya jarayonlari bilan bog‘lashga imkon beruvchi konseptual yondashuv ishlab chiqilib, zamonaviy jamiyat rivojida raqamli texnologiyalar va ijtimoiy jarayonlar tezlashuvining o‘zaro ta’siri asoslanadi.

Kalit so‘zlar

axborotlashgan jamiyat, ijtimoiy akseleratsiya, raqamlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ijtimoiy o‘zgarishlar, texnologik taraqqiyot, axborot almashinuvi, ijtimoiy munosabatlar, raqamli transformatsiya, ijtimoiy jarayonlar.

DOI: 10.5281/zenodo.23281573

KIRISH

“Axborotlashgan jamiyat” konsepsiyasining shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur davrda rivojlangan mamlakatlarda sanoat ishlab chiqarishining tarkibi o‘zgara boshladi, xizmatlar sektori kengaydi, ilmiy bilimlarning iqtisodiy qiymati ortdi va axborot bilan ishlovchi kasblar soni ko‘paydi.

Shu nuqtayi nazardan, Daniel Bellning postindustrial jamiyat konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Bell jamiyat taraqqiyotida ishlab chiqarishdan xizmatlar sektoriga, jismoniy mehnatdan bilimga asoslangan faoliyatga va empirik tajribadan nazariy bilimga o‘tish tendensiyasini ko‘rsatadi. Uning nazariyasida bilim va ilmiy axborot ijtimoiy taraqqiyotning strategik resursiga aylanadi [1.507].

Bell konsepsiyasining metodologik ahamiyati shundaki, u jamiyat taraqqiyotini faqat texnologik vositalarning o‘zgarishi bilan emas, balki kasbiy tuzilma, ta’lim, ilm-fan va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Shu jihatdan postindustrial jamiyat konsepsiyasi keyinchalik shakllangan axborotlashgan jamiyat nazariyalarining muhim nazariy manbalaridan biri hisoblanadi.

Alvin Toffler esa ijtimoiy taraqqiyotni “to‘lqinlar” konsepsiyasi orqali tushuntiradi. Uning yondashuvida insoniyat taraqqiyotining agrar va industrial bosqichlaridan keyin axborot va bilimning ustuvorligi bilan tavsiflanadigan yangi bosqich shakllanadi. Toffler uchun texnologik o‘zgarishlar jamiyatning iqtisodiy tuzilmasinigina emas, balki oila, ta’lim, siyosat, madaniyat va insonlararo munosabatlarni ham o‘zgartiradi [2.17].

Mazkur konsepsiya axborotlashuvning yana bir muhim jihatini ko‘rsatadi: texnologik innovatsiya ijtimoiy institutlardan alohida holda mavjud bo‘la olmaydi. Yangi texnologiya jamiyatga kirib kelgan sari insonning mehnat qilish usuli, bilim olish shakli, vaqt va makondan foydalanish tartibi ham o‘zgaradi. Demak,

texnologik taraqqiyot va ijtimoiy transformatsiya o‘zaro dialektik aloqada bo‘ladi.

Manuel Kastelsning “tarmoq jamiyati” konsepsiyasi zamonaviy axborotlashgan jamiyatni tushuntirishda alohida o‘rin egallaydi. Kastelsning asosiy g‘oyalaridan biri shundan iboratki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishi bilan jamiyatning muhim iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlari tarmoq shaklida tashkil topa boshlaydi. Tadqiqotchining o‘zi tarmoq jamiyatini “Axborot asriga xos ijtimoiy tuzilma” sifatida tavsiflaydi [3].

Kastels konsepsiyasida axborotlashgan jamiyatning o‘ziga xosligi axborotning ko‘payib borishidagina emas, balki axborot oqimlari asosida yangi ijtimoiy makonlarning shakllanishida namoyon bo‘ladi. Uning nazariyasida “oqimlar makoni” tushunchasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, raqamli kommunikatsiyalar natijasida iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning ayrim shakllari geografik hududdan nisbatan mustaqil bo‘lib boradi.

Kastelsning yondashuvi ijtimoiy akseleratsiya masalasini o‘rganish uchun ham muhim metodologik asos beradi. Chunki tarmoqlar orqali axborotning tezkor tarqalishi qaror qabul qilish, iqtisodiy almashinuv, siyosiy kommunikatsiya va madaniy ta’sir jarayonlarini jadallashtiradi. Shunday qilib, axborotlashuv va ijtimoiy tezlashuv o‘rtasida bevosita funksional aloqa mavjudligi ko‘rinadi.

Frank Uebster axborotlashgan jamiyat nazariyalarini tanqidiy tahlil qilgan olimlardan biridir. Uning “Theories of the Information Society” nomli asarida axborotlashgan jamiyatga doir turli yondashuvlar - texnologik, iqtisodiy, kasbiy, makoniy va madaniy konsepsiyalar qiyosiy tahlil qilinadi. Uebsterning yondashuvi metodologik jihatdan muhim, chunki u “axborotlashgan jamiyat” tushunchasini yagona va universal model sifatida qabul qilishdan ehtiyot bo‘lishga chaqiradi [4.10]. Ya’ni jamiyatda axborot miqdorining ortishi hali o‘z-o‘zidan yangi ijtimoiy tuzum vujudga kelganini anglatmaydi; buning uchun axborotning ijtimoiy tuzilma, iqtisodiy faoliyat, hokimiyat va madaniyatdagi real rolini aniqlash zarur.

Shu jihatdan Uebsterning konsepsiyasi axborotlashgan jamiyatni tadqiq etishda mezonlarning kompleks tizimidan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi. Texnologik infratuzilma, axborot sektorining iqtisodiyotdagi ulushi, axborot bilan bog‘liq kasblarning ko‘payishi, kommunikatsiya tarmoqlarining kengayishi va madaniy hayotdagi axborotning roli o‘zaro aloqador holda tahlil qilinishi lozim.

Axborotlashgan jamiyatning eng muhim belgilaridan biri iqtisodiyotda axborot va bilimning qiymati ortishidir. Industrial jamiyatda ishlab chiqarishning asosiy omillari sifatida mehnat, kapital va tabiiy resurslar ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, axborotlashgan jamiyatda bilim, innovatsiya, ma’lumotlar va intellektual kapitalning ahamiyati keskin oshadi.

Bunday sharoitda axborot mahsulotlari va xizmatlari mustaqil iqtisodiy qiymatga ega bo‘ladi. Dasturiy ta’minot, ma’lumotlar bazalari, raqamli platformalar, elektron tijorat, masofaviy xizmatlar, konsalting va bilimga asoslangan boshqa faoliyat turlari iqtisodiyotning yangi segmentlarini shakllantiradi.

Bu jarayon mehnat bozorining tarkibiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Bilim va axborot bilan ishlovchi mutaxassislarning soni ko‘payadi, an’anaviy kasblarning mazmuni o‘zgaradi, ayrim kasblar avtomatlashtiriladi va yangi kasbiy kompetensiyalarga ehtiyoj yuzaga keladi. Shu sababli axborotlashgan jamiyatda ta’limning vazifasi faqat tayyor bilimlarni berish emas, balki shaxsni tez o‘zgaruvchi axborot muhitida mustaqil bilim olish, axborotni tanqidiy baholash va undan samarali foydalanishga tayyorlashdan iborat bo‘ladi.

Nazariy konsepsiyalarni umumlashtiruvchi jadval

Olim	Asosiy konsepsiya	Axborotlashgan jamiyatga qo‘shgan nazariy hissasi	Ijtimoiy akseleratsiya bilan aloqasi
Yoneji Masuda	Axborot jamiyati	Axborotni ishlab chiqarishning markaziy resursi sifatida ko‘radi	Axborot ishlab chiqarish va tarqatish tezligining ortishi
Frank Vebster	Axborot jamiyati nazariyalari	Axborotlashuvning turli nazariyalarini tizimlashtiradi	Axborotning ijtimoiy tuzilmalarga ta’sirini kompleks baholash
Hartmut Rosa	Ijtimoiy akseleratsiya	Texnologik, ijtimoiy va hayot sur’ati tezlashuvini ajratadi	Axborotlashgan jamiyatning temporal mexanizmini tushuntiradi
Piter Druker	Bilimlar jamiyati	Bilim xodimlari va bilim iqtisodiyotining rolini ochadi	Mehnat va kasbiy kompetensiyalarning tez yangilanishi

Olim	Asosiy konsepsiya	Axborotlashgan jamiyatga qo‘shgan nazariy hissasi	Ijtimoiy akseleratsiya bilan aloqasi
Daniel Bell	Postindustrial jamiyat	Nazariy bilim va xizmatlar sektorining ustuvorligini asoslaydi	Bilim va innovatsiyalar yangilanishining tezlashuvi
Alvin Toffler	“Uchinchi to‘lqin”	Axborot sivilizatsiyasining yangi bosqichini tavsiflaydi	Sivilizatsion o‘zgarishlar sur’atining ortishi
Manuel Kastells	Tarmoq jamiyati	Raqamli tarmoqlarni yangi ijtimoiy morfologiya sifatida talqin qiladi	Axborot oqimlari va kommunikatsiyaning tezlashuvi

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinadiki, mazkur olimlarning konsepsiyalari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, axborotlashgan jamiyatning turli o‘lchamlarini ochib beradi. Bell - bilim va postindustrial iqtisodiyotni, Toffler - sivilizatsion o‘zgarishni, Kastells - tarmoq strukturasi va axborot oqimlarini, Rosa esa ushbu jarayonlarning temporal, ya’ni tezlik bilan bog‘liq mexanizmlarini tushuntiradi. Shu sababli mazkur konsepsiyalarni integrativ ravishda qo‘llash axborotlashgan jamiyatning shakllanishini ijtimoiy akseleratsiya bilan bog‘liq holda tadqiq etish uchun yaxlit nazariy-metodologik platformani yaratadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, axborotlashgan jamiyat konsepsiyasi yagona nazariy modeldan iborat emas. U turli ilmiy maktablar va nazariy yondashuvlarning kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab konseptual tizimdir. D. Bell uni postindustrial taraqqiyot va bilimning iqtisodiy ahamiyati orqali, A. Toffler sivilizatsion “to‘lqinlar” almashinuvi orqali, M. Kastels tarmoq tuzilmalari va axborot oqimlari orqali, F. Uebster esa axborotlashgan jamiyatning turli mezonlari va konsepsiyalarini tanqidiy tahlil qilish orqali izohlaydi.

Mazkur yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, ularning barchasida axborot va bilimning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni tubdan oshgani e’tirof etiladi. Farq esa ushbu o‘zgarishning qaysi omili asosiy deb olinishi bilan belgilanadi. Bir konsepsiyada texnologiya, boshqasida iqtisodiyot, yana birida kommunikatsiya va tarmoq munosabatlari asosiy omil sifatida qaraladi.

O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, axborotlashgan jamiyat va ijtimoiy akseleratsiya zamonaviy ijtimoiy taraqqiyotning bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ikki muhim jarayonidir. Axborot va bilimning jamiyat rivojining asosiy resursiga aylanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi ijtimoiy hayotning turli sohalarida o‘zgarishlar sur’atining ortishiga olib kelmoqda. Shu jihatdan axborotlashgan jamiyatni ijtimoiy akseleratsiya bilan bog‘lash zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning mohiyatini tushuntirish uchun muhim nazariy-metodologik ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, axborotlashgan jamiyat ijtimoiy akseleratsiyaning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Axborotni yaratish, uzatish va qayta ishlash tezligining ortishi natijasida iqtisodiy, siyosiy, madaniy va kommunikativ jarayonlar ham jadallashadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar insonlar o‘rtasidagi masofa va vaqt chegaralarini qisqartirib, ijtimoiy o‘zaro ta’sirning yangi shakllarini vujudga keltirmoqda. Natijada jamiyatda yangiliklarning tarqalishi, qarorlar qabul qilinishi, bilim va tajriba almashinuvi hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlari tezlashmoqda.

Axborotlashgan jamiyat va ijtimoiy akseleratsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni bir tomonlama sabab-oqibat munosabati sifatida emas, balki o‘zaro ta’sirga asoslangan dinamik jarayon sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Bir tomondan, axborot texnologiyalarining rivojlanishi ijtimoiy jarayonlarning tezlashuviga sharoit yaratadi. Ikkinchi tomondan esa, jamiyatdagi tezkor o‘zgarishlar yangi texnologiyalar, tezkor kommunikatsiya vositalari va innovatsion yechimlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Shu tariqa axborotlashuv va ijtimoiy akseleratsiya bir-birini rag‘batlantiruvchi jarayonlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, ijtimoiy akseleratsiyaning kuchayishi inson hayotida bir qator ijobiy imkoniyatlarni yaratishi bilan birga, muayyan muammolarni ham yuzaga keltiradi. Axborot oqimlarining haddan tashqari ko‘payishi, doimiy yangilanishga ehtiyoj, vaqt bosimi, raqamli tengsizlik va ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyasi shular jumlasidandir. Shu sababli axborotlashgan jamiyat sharoitida texnologik taraqqiyot sur’atlari bilan insonning ijtimoiy va ma’naviy ehtiyojlari o‘rtasida muvozanatni ta’minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, axborotlashgan jamiyatni ijtimoiy akseleratsiya bilan bog‘lash konsepsiyasi zamonaviy jamiyatdagi o‘zgarishlarning sabab va mexanizmlarini yaxlit holda tushuntirish imkonini beradi. Mazkur konsepsiya axborot texnologiyalari, raqamlashtirish va ijtimoiy jarayonlar tezlashuvi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tizimli ravishda tadqiq etish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yondashuvni empirik tadqiqotlar bilan boyitish, ijtimoiy akseleratsiyaning turli sohalardagi aniq ko‘rsatkichlarini aniqlash va uning inson hamda jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini kompleks baholash muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. - New York: Basic Books, 1973. - 507 p.
2. Toffler A. “Uchinchi to‘lqin”. - New York: William Morrow, 1980. 17 p.
3. Castells M. Materials for an Exploratory Theory of the Network Society // The British Journal of Sociology. - 2000. - Vol. 51, No. 1. - P. 5-24. - DOI: 10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x.
4. Webster F. Theories of the Information Society. - 3rd ed. - London; New York: Routledge, 2006. - 10 p.
5. Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973. - 14 p.
6. Toffler A. “Uchinchi to‘lqin”. - New York: William Morrow, 1980. - 544 p.